

SZABÓ LAKI Boglárka

Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
Újvidék, Szerbia
boglarka.laki@ff.uns.ac.rs
ORCID 0000-0001-7168-1024

KOGNITÍV METAFORÁK A BESZÉLT NYELVI ÉLETTÖRTÉNETEKBE

Cognitive metaphors in oral life stories

Kognitivne metafore u životnim pričama

A kognitív metaforaelmélet szerint a metafora a nyelv funkcionálásának alapvető módja, a gondolkodás és a megértés elengedhetetlen eszköze, egyben tükrözi az ember megismerési és gondolkodási folyamatait. A metaforák nemcsak retorikai eszközök, hanem áthatják mindennapi kommunikációnkat. A dolgozat vajdasági magyar nők beszélt nyelvi élettörténetében vizsgálja a metaforikus gondolkodás alakzatait kognitív metaforaelméleti keretben. Feltárja az élettörténethez kapcsolódó fogalmi séma egyes elemeinek metaforikus konceptualizációját, valamint feltérképezi a gyakori forrástartományokat. A narratívák jellegéből adódóan a metaforák megvilágítják az élettörténetek fontos eseményeinek, fogalmainak elménkben, gondolatainkban való képszerű megjelenését, betekintést nyújtanak a világ értelmezésébe.

Kulcsszavak: kognitív metafora, élettörténet, beszélt nyelv

A metaforák nemcsak nyelvünk ékesítésére szolgálnak, hanem átszövik gondolkodásunkat: a metaforikus nyelvi kifejezések mindennapi kommunikációnk szerves részét képezik. Gyakran észrevétlenül élünk velük egy-egy fogalom kifejezése során, továbbörökítve a nyelvhasználatunkba és gondolkodásunkba beágyazódott világlátásmódot.

A dolgozat témája a vajdasági magyar nők beszélt nyelvi élettörténetében megjelenő metaforák vizsgálata kognitív metaforaelméleti keretben. A korpuszt a *Vajdasági magyar nők élettörténetei*¹ című kötetben megjelent, élőszóban

¹ E kötet cím rövidítése a továbbiakban: VMNÉ.

elhangzott szövegek írott formája képezte. A kötet 2006-ban látott napvilágot Svenka Savić és Veronika Mitro szerkesztésében (Savić–Mitro 2006). Tizenöt vajdasági magyar nő élettörténetét mutatja be, betekintést nyújtva életükbe, hétköznapijaikba, társadalmi és egyéb szerepvállalásaikba. E szövegek kérdések által előhívott, hosszabb terjedelmű válaszok, amelyek történeteknek, valamint a világgal és az egyén életével kapcsolatos véleményeknek, gondolatoknak a sorából állnak össze, s amelyeket dialogikus élettörténeti narratívának tekinthetünk.

Az adatközlők, vagyis a beszédpartnerek életkori megoszlása a következő: három személy képviseli a 80–86, három a 70–79, hat a 60–69 éves korosztályt, míg két személy tartozik az 50–59 és egy a 40–49 éves korosztályhoz. Döntő többségük tehát a történetmesélés pillanatában 60 év feletti személy.

Vizsgálatom elméleti keretét elsősorban a George Lakoff és Mark Johnson nevével fémjelzett kognitív metaforaelmélet adja. A dolgozat röviden áttekinti az élettörténethez kapcsolódó fogalmi séma egyes elemeinek, pl. az élet, születés, halál, betegség, munka fogalmának beszélt nyelvi élettörténetekben megjelenő metaforikus konceptualizációját. A narratívák jellegéből adódóan a metaforák felvillantják az élettörténetek néhány fontos eseményének, fogalmának elménkben, gondolatainkban való képszerű megjelenését, ezáltal betekintést nyújtva a világ értelmezésébe.

A kognitív metaforákról

A nyelvészetben a generativisták számára a metafora megoldhatatlan problémát jelentett, ezért a generatív modellben nem tulajdonítottak jelentőséget neki. A hagyományos metaforafelfogással szemben George Lakoff és Mark Johnson (1980) dolgozott ki először egy új és rendszerszerű elméletet *Hétköznapi metaforáink* (*Metaphors We Live By*) című munkájukban. Úgy tekintik, a metafora az emberi gondolkodás és megértés elengedhetetlen kelléke, és nem egy felesleges nyelvi díszítőeszköz, a természetes nyelv funkcionálásának alapvető módja; áthatja a gondolkodásunkat, nyelvhasználatunkat, az emberi gondolkodás jellemzője (Kövecses 2005, 14). A kognitív metaforák zöme olyannyira hétköznapi, hogy egyesek „halott” metaforákként tartják őket számon, amelyek az állandó használat következtében eloptak, közhelyessé váltak. Azonban pontosan ezek a „halott” metaforák azok, amelyek mélyen beágyazódtak gondolkodásunkba, így tehát minden erőfeszítés nélkül képesek vagyunk használni őket, s emiatt nagyon is élőnek számítanak: észrevétlenül uralják gondolkodásunkat (Kövecses 2005, 15).

A kognitív nyelvészet felfogása szerint a metafora egy fogalmi tartománynak egy másik fogalmi tartomány segítségével történő megértését jelenti. Ez törté-

nik pl., amikor az ÉLET UTAZÁS metafora esetében az életről mint utazásról gondolkodunk. Az elvont fogalmakat, illetve a nehezebben megragadható jelenségeket egyszerűbb, ismertebb fogalmakkal fejezzük ki. Azt a fogalmi tartományt, amelyet a metafora segítségével próbálunk megérteni, céltartománynak nevezzük, a céltartomány megértéséhez pedig a forrástartományt alkalmazzuk. Ahhoz, hogy a céltartományt megérthessük, bizonyos megfelelésekre (leképezésekre) van szükség a forrás- és a céltartomány elemei között. A metaforákkal egyrészt szemléletesebben fejezhetjük ki az egyes fogalmakat, másrészt segítik az adott fogalom megértését.

A kognitív nyelvészet egyik meghatározó fogalma a testesültség (embodiment), vagy kifejezőbbben a testalapúság. Kövecses szavaival élve „a testesültség azt jelenti, hogy a jelentésalkotás folyamatában a testi-perceptuális tapasztalataink segítségével tesszük nemcsak a nyelvet, hanem egész világunkat a magunk számára értelmezhetővé” (Kövecses 2021, 50). A testesültség fogalmára Mark Johnson és George Lakoff hívta fel a figyelmet és fejtette ki a fogalmat. Kiemelt szerepet tulajdonítanak a jelentésalkotásban a képi sémáknak, amelyek ismétlődő szenzori-motorikus tapasztalatainkból erednek. Tipikus képi sémáknak tekinthetjük pl. a tartály, a mozgás, az erő, a rész-egész, a kapcsolat, a hő (hideg-meleg) stb. sémákat.

„A jelentés kialakulásában, létrehozásában, abban, hogy valami értelmezhetővé válik, az emberi test kitüntetett szerepet játszik. Ebből a szempontból különösen fontos szerepet játszanak a fent említett képi sémák, amelyek legalapvetőbb fizikai tapasztalatainkból alakulnak ki, és nélkülözhetetlen elemei a körülöttünk lévő világ megértésének” (Kövecses 2021, 50). A képi sémák tartalmazzák a világról alkotott tudásunk jelentős részét.

Fogalmi rendszerünk, ezáltal a gondolkodásunk igen nagy része olyan képi sémákra épít, amelyek fizikai tapasztalatainkból erednek, „gondolkodásunk struktúrája (formája) jelentős részben »testesült« térbeli tapasztalatainkra nyúlik vissza. [...] Az, amit elmének, gondolkodásnak, kogníciónak nevezünk, testi tapasztalásokból nyert képi sémákra épülnek. A testet és az elmét nem lehet szétválasztani” (Kövecses 2021, 54).

„[A]z utat, melyet a sors rám mért, végig kell járnom” – kognitív metaforák a beszélt nyelvi élettörténetekben

A beszélt nyelvi élettörténetekben számtalan olyan fogalom fordul elő, amelyek kevésbé érzékelhető, absztrakt entitásokra vonatkoznak (pl. élet, születés, halál, idő). Ezeket a fogalmakat gyakran az emberi test, utazás, épület, állat, növény, gép stb. forrástartományok segítségével konceptualizáljuk.

A kiindulópont – út – cél séma számos fogalmi metafora alapját képezi. Arra az alapvető tapasztalatra épül, miszerint ha mozgásban vagyunk, valahonnan valahová tartunk, a kiindulópontból haladunk az úton a cél felé. Komplex eseményeket igen gyakran konceptualizálunk e séma segítségével (Kövecses 2021, 53–54). Erre a sémára épül az élettörténetek egyik jellemző fogalmi metaforája: az ÉLET UTAZÁS. Ezt a metaforát, amikor az élet absztrakt entitást utazásként éljük meg, konvencionális fogalmi metaforának tekinthetjük, szinte közhelyszerű metafora, a fogalom egyik legáltalánosabb megjelenítési módja. Ami mögött természetesen a fogalomról való, belénk rögzült gondolkodásmód is ott rejlik. A konvencionális metafora nyelvi kifejeződése többnyire megszokott (félig spontán interjúszituációban elhangzó szövegekről lévén szó, nem volt jellemző a metafora újszerű nyelvi kifejezésekkel való megjelenítése, ami várható is volt e szövegek esetében, hiszen egy beszélgetés során a megnyilatkozások megtervezésére korlátozott idő áll rendelkezésre). Azonban a beszédhelyzet figyelembe véve mégis találkozunk néhány kevésbé köznapi metaforikus nyelvi kifejezéssel, pl. *mellékvágány*.

Ebben a szinte közhelyszerű metaforában, amikor az életet az utazáshoz hasonlítjuk, mégis kisebb a tapasztalati tényezők szerepe, vagyis feltehetőleg nem tapasztalás útján történt a párhuzamba állítás. Kövecses gondolatmenete szerint az ÉLET UTAZÁS metafora a CÉLOK ÚTI CÉLOK metafora specifikus esete: általában az életben céljaink vannak, az életcélok pedig a cél kategória specifikus esetei. Hasonlóképpen az utazás során is egy úti célt szeretnénk elérni, megvalósítani, egy célállomás eléréséről van szó. A célállomás elérése pedig tágabb kategória, mint az utazás. Kövecses (2005, 82) nyomán az ÉLET EGY UTAZÁS metaforát a TERVEK ÚTI CÉLOK metafora speciális esetének tekinthetjük.

Az alábbi, beszélt nyelvi élettörténetekből származó példákban az elbeszélők az életet az út, mellékút, illetve a mellékvágány fogalmak segítségével jelenítik meg, amelyekben az úton levés és az utazás képe sejlik fel.

- (1) „Tudom, érzem, az erő bennem van, az *utat*, melyet a sors rám mért, *végig kell járnom*, legyen az *rögös, hosszú, nehéz*” (VMNÉ, 235).
- (2) „[...] a rám mért *utat végig kell járnom*. Ki tudja még, mi minden vár rám *útközben?*” (VMNÉ, 238)
- (3) „Így nagyon sok *mellékutat jártam be*. [...] Így tudom majd csak ábrázolni [...] a sok, talán hiábavalónak tűnő *mellékvágánnyal* együtt” (VMNÉ, 161).

Az útnak indulás, az úton levés, az úton (cél felé) való haladás jelenik meg az alábbi szemléltető példákban:

- (4) „Amikor egy kislány ilyen tapasztalattal *indul az életbe* [...]” (VMNÉ, 190)
- (5) „[...] nem fogunk a múltba nézni, hanem csak *előre megyünk*” (VMNÉ, 196).
- (6) „*Haladtunk* a jobb felé, a szegénységből, a nyomorból valami biztató felé” (VMNÉ, 147).

Az élet fogalmának metaforizációja esetében jellemző, hogy az egyén halad az úton/az életben, de olyan példa is előfordul, amikor maga az élet van mozgásban. E példa az élet időbeli aspektusát emeli ki.

- (7) „Az *élet folyt* tovább [...]” (VMNÉ, 199)

Az alábbi kifejezésben az élet szintén az út fogalma által konceptualizálódik, de itt már az életben meghozott döntésekre vonatkoztatva: „*egy úton jártunk*” (VMNÉ, 206).

A következő szövegrészletben a *földi pályafutás* kifejezés kapcsán pedig az ÉLET UTAZÁS/SPORT metafora kettőse is megjelenik. (E példa a halál metaforizációjánál is említhető.)

- (8) „Amikor hullottak a fejünk felett a bombák, s annyira nehéz napokat éltünk át, mindig az volt a mentő gondolatom: Ha egy bombára rá van írva az én nevem, ez azt jelenti, hogy *be kell fejezni a földi pályafutásomat*” (VMNÉ, 136).

A következő mondat az ÉLET SPORT metaforát szemlélteti:

- (9) „Tudtam, hogy az életben csak két lehetőség van: vagy *úszunk*, vagy elsüllyedünk” (VMNÉ, 134).

Az élet fogalmának leírásával kapcsolatban további metaforákat is fellelhetünk az élettörténeti narratívákban. Számos olyan életutat találunk, amelyek előtérbe helyezik az egyén életének nehézségeit. Ez a kognitív metaforaalkotásban is megnyilvánul: az elbeszélők az ÉLETet igen gyakran HARCKént, KÜZDELEMKént fogják fel. Pl.:

- (10) „[...] mindenkinek az életében vannak nehézségek, de nem szabad hagyni, hogy [...] feladjuk a *harcot*” (VMNÉ, 135).
- (11) „Segítettünk, hogy talpra álljanak, hogy *átvészeljék* életük nehéz szakaszát [...]” (VMNÉ, 211)

A (11) mondatban az életet időbeli egységekként felfogó metaforikus kifejezés példáját is látjuk: az *életük nehéz szakaszát*.

A (12) mondatban a nők helyzetére vonatkozóan hangzik el a harc fogalma: az elbeszélő kifejti, hogy a nőknek az életben meg kell harcolniuk az elismerésért.

- (12) „Erőt nem kímélve kell *harcolnia* a megillető elismerésért” (VMNÉ, 168).

AZ ÉLET (SZERENCSE)JÁTÉK metafora egy elbeszélőnél több alkalommal is megjelenik szinte visszatérő motívumként, részben az idő fogalmára vonatkoztatva:

- (13) „Fogékony voltam a tanulásra, így *nyertem egy évet* az életemben. [...] Az oktatás [...] gyorsított ütemben haladt. [...] itt is *nyertem egy évet* az életemben” (VMNÉ, 101–102).

- (14) „Azokat az éveket, amiket [...] *nyertem*, mind *elveszítettem*” (VMNÉ, 103).

Egy másik történetmesélő az életében történő váltást a *fordul a kocka* frazémával érzékelteti, melynek jelentése fordul a szerencse, 'megváltozik a helyzet' (Bárdosi 2004, 186).

- (15) „Akkor *megfordult a kocka* az életembe” (VMNÉ, 175).

Az ÉLET fogalma ÉPÍTMÉNYként is konceptualizálódhat. Az elbeszélő a *romba dőlt élet* kifejezéshez a *felújít* szót is társítja, amely kissé szokatlan ebben a kontextusban, azonban szintén az építkezés, építmény fogalomkörébe tartozik.

- (16) „[...] *felújította a romba dőlt életem*” (VMNÉ, 196).

Egy-egy élettörténeti narratívában az élet fogalmával kapcsolatos más, ritkábban megjelenő metaforákat is fellelhetünk. Az ÉLET ÉTEL metafora képzetköréből táplálkozik az alábbi nyelvi kifejezés: „egymásnak *ne keserítsük az életét*” (VMNÉ, 132). Az ÉLET TÁRGYként, FOGALOMként is konceptualizálódhat. Az élet pokol: „*pokollá vált az életünk*” (VMNÉ, 102); az élet munka: „*az életem tiszta munka*” (VMNÉ, 99); az élet tanító: „*az élet másként oktatott bennünket*” (VMNÉ, 80); az élet könyv (történet): „*Ha ez sikerül, megkezdődik életem utolsó fejezete*” (VMNÉ, 170). Stb.

Az élethez kapcsolódó, az élet két végpontját jelölő fogalom, a születés és a halál is igen gyakran metaforikusan jelenik meg. A SZÜLETÉSt általában ÉRKEZÉSként ábrázoljuk:

- (17) „Nataša ezerkilencszáznolcvanhat május tizenkilencedikén *jött a világra*” (VMNÉ, 229).

(18) „Azután *jöttek a gyerekek* [...]” (VMNÉ, 164)

Az egyik elbeszélő, aki december 6-án született, saját születéséről a hagyományok kapcsán beszélve így nyilatkozik:

(19) „Édesanyámnak engem *hozott* a Mikulás” (VMNÉ, 101).

Ebben az esetben az érkezés egy más változata jelenik meg, miszerint valaki (a Mikulás) hozta (erre a világra), de ebben a képben az is benne rejlik, hogy az élet ajándék.

A halál transzcendens fogalmát, amelyet nemcsak az egyén, hanem a közösség is veszteségként él meg, talán még nagyobb metaforizáció jellemzi, általában a távozással, a sötétséggel, az éjszakával, a hideggel stb. hozzuk kapcsolatba. A vizsgált szövegekben a HALÁL zömében TÁVOZÁS formájában jelenik meg. Pl.:

(20) „Másnap halkan *távozott az élők sorából*” (VMNÉ, 231).

(21) „Negyvennégy évesen *távozott* tőlünk” (VMNÉ, 227).

(22) „Talán azért, mert a nagyszüleim olyan nagyon korán *elementek* [...]” (VMNÉ, 136)

(23) „Rájöttem, hogy egyáltalán nem kell félni a haláltól, mert az csak egy *változás* az életünkben, csak egy *búcsúzás*, [...] máshova *költözünk el*” (VMNÉ, 133).

A (23) példában a halál a távozás és a költözés fogalmának összefonódásával jelenik meg (a költözés is a távozás egy formája), valamint változásként, búcsúzásként. Megfigyelhető, hogy a távozás forrástartományából merítő metaforák esetében az elhunyt, a távozó személy cselekvőként konstituálódik.

Az élettörténetekben gyakran előfordul, hogy a halál nem metaforikus formában jelenik meg. A következő példa első tagmondatában metaforizáció nélkül beszél a történetmondó a halálról, majd a második tagmondatban távozásként konceptualizálja azt, azonban olyan formában, hogy a távozás úgy történt, hogy valami elvitte, vagyis az elhunyt személy itt már elszenvedőként jelenik meg.

(24) „Nemsokára meg is halt, *elvitte az alkohol*” (VMNÉ, 177).

A HALÁL VESZTESÉGGként való megélésére utal az *elveszít* ige használata:

(25) „Már a nővérem is meghalt, [...] őt is *elveszítettem*” (VMNÉ, 199).

Szinte minden élettörténetben megjelenik a betegség fogalma. A betegségről kialakult kép, a fogalom metaforikus ábrázolásmódja tükrözi, hogyan

gondolkodunk a betegségről. Az elbeszélők a különböző betegségeket leginkább egyfajta HARCKént fogják fel és élik meg, illetve kíntásként, küzdelemként.

- (26) „Arcideget támadott meg a vírus [...]” (VMNÉ, 230)
- (27) „Bronchiális asztma gyötört, beteges voltam [...]” (VMNÉ, 225)
- (28) „Reggelenként a hasa fáj, álmos volt, hányinger gyötörte, csak hogy ne kelljen óvodába menni” (VMNÉ, 230).
- (29) „A férjem [...] szívántalmakkal küszködött [...]” (VMNÉ, 196)

A megtámadta a vírus (betegség) állandósult szókapcsolat használata arról tanúskodik, hogy a betegséget a szervezetünk, egészségünk elleni támadásként fogjuk fel. A gyötör, a kíntás, a küszködés a küzdelem képzetkörébe tartozó kifejezések. A betegség tehát ellenségként is konceptualizálódhat.

A BETEGSÉG TARTÁLYként való felfogását tükrözik a következő példamondatok:

- (30) „Néhány nap múlva kómába esett [...]” (VMNÉ, 227)
- (31) „[...] ezerkilencszáznyolcvanötben szívinfarktusban meghalt” (VMNÉ, 196).
- (32) „Ebben az időben derült ki, hogy anyósom rákban szenved” (VMNÉ, 233).

A kognitív metaforák vizsgálata során megfigyelhetjük, hogy az emberi test különösen gazdag forrástartományként szolgál, pl. a város szívében, szem előtt tart, be ne tegye oda a lábát stb., hiszen közvetlen tapasztalatunk van a saját testünkkel. A metaforikus konceptualizáció jelentős részének forrásaként szolgál, fontos szerepe van a megértés során. Azonban az emberi test és természetesen maga az ember céltartományként is megjelenik az élettörténetekben.

Az ember fogalmának konceptualizálásában is testi tapasztalataink és környezetünk jut elsősorban szerephez. Az embert olykor állatként írjuk le, s talán még gyakrabban ruházzuk fel állati tulajdonságokkal. Néhány példa az EMBER ÁLLAT, illetve az EMBERI VISELKEDÉS ÁLLATI VISELKEDÉS metaforákból táplálkozó nyelvi kifejezések közül:

- (33) „Valahányszor híre ment, hogy megérkezett az új könyvszállítmány, mi könyvmolyok rohantunk a raktárba [...]” (VMNÉ, 144)
- (34) „Oda jártunk ki gyalog, mi, az utcabeli csürhe [...]” (VMNÉ, 191)
- (35) „[...] mindig röpködök mindenfelé [...]” (VMNÉ, 112)

- (36) „Mégis úgy éreztem, szabadon *szárnyalhatok*” (VMNÉ, 156).
- (37) „A férjem teljesen *beszongott*, szinte alig járt haza, beszélgetni nem volt hajlandó” (VMNÉ, 233).
- (38) „Három hónapig kellett Mrs. Amdynek a szó szoros értelmében lefejtenie rólam, úgy *csimpaszkodott* belém, és természetesen *krokodillkönnyeket* hullatott utánam minden reggel” (VMNÉ, 230).

AZ EMBEREK ÁLLATOK, illetve az EMBERI VISELKEDÉS ÁLLATI VISELKEDÉS metaforák többnyire az ember negatív tulajdonságait, ellen-szenves viselkedését ábrázolják (Kövecses 2005, 132–133), azonban az idézett példákban is találunk pozitív tartalmú kifejezést, pl. *szárnyal* (amely a BOLDOGSÁG FELFELÉ IRÁNYULTSÁG metafora kifejeződése is lehet).

Az EMBERT olykor NÖVÉNYKÉNT konceptualizáljuk, ezt támasztja alá az alábbi példa:

- (39) „[...] ezúttal nem ment vele a nővére, aki egyébként *bogáncsként* ragadt rá [...]” (VMNÉ, 232)

Gépesített világunk térhódítása tükröződik a következő metaforában, amelynek alapja az EMBER GÉP, vagyis a gép forrástartomány segítségével ábrázoljuk az emberi testet. Az ember gépként (esetleg számítógépként) való reprezentálása konvencionális metaforának számít.

- (40) „Nekem sem jó így, de még mindig *működök*, élek” (VMNÉ, 236).
- (41) „*Robotként* éltem azokban a napokban” (VMNÉ, 232).

A (41) példamondatban az elbeszélő robothoz hasonlítja magát, a kifejezés a gépszerűen cselekvő személyre utal. Több elbeszélő megnyilatkozásaiban is feltűnik a gépek, technikai berendezések stb. működéséhez szükséges elem képe: „elememben vagyok” (VMNÉ, 113), „elemében volt” (VMNÉ, 132), illetve a testi/lelki feltöltődést gyakran az újratölthető elem fogalmával szemléltetik.

- (42) „*Feltöltöttem az elemeimet*, és kezdődhet minden előlről” (VMNÉ, 237).
- (43) „*Feltöltött batériákkal* térünk vissza [...]” (VMNÉ, 170)
- (44) „Az ember végeredményben mindig mindenből tanul, *feltöltődik*” (VMNÉ, 161).

Az EMBER akár ÉPÜLETKÉNT is konceptualizálódhat, e metaforára alapoz a következő példamondatban előforduló *felépül* kifejezés.

- (45) „Kétezeregyben sikerült a szívműtétem Kamenicán, és Annának, Józsinak köszönve könnyebben *felépültem* [...]” (VMNÉ, 198)

A következő példamondatban az EMBER RAB metafora jelenik meg:

(46) „Előtte azonban még valami *rabul* ejtett: a fotózás” (VMNÉ, 103).

Gyakori a testünk tartályként való megélése, amely szerveket és testnedveket tartalmaz. A testünk mellett a ház, az épület, a város stb. is funkcionálhat tartályként (belső tér, külső tér, határvonal) (Kövecses 2021, 52). Igen sok fogalmi metafora mögött a tartály képi séma rejlik. Ez nyilvánul meg a „jó házasságban élek” (VMNÉ, 161); „a jólétből a nincstelenségbe csöppentünk” (VMNÉ, 100); „pánikba estem” (VMNÉ, 232); „mivel benne is, mint minden emberben, megbújt a művészi hajlam” (VMNÉ, 197) példákban.

Az EMBERI TEST az ÉRZELMEK TARTÁLYAKént is konceptualizálódhat, pl.:

(47) „[...] *tele volt szeretettel*” (VMNÉ, 195).

(48) „*Érzelmileg vagyok üres*” (VMNÉ, 236).

(49) „Egyszóval, szép fiatalkorom volt. Az volt szép benne – most ha így utólag visszagondolok, *tele voltunk reménységgel*” (VMNÉ, 147).

(50) „Majd *kirobbanok mérgemben*, amikor látom [...]” (VMNÉ, 100)

Az egyik gyakori tartálymetafora nyilvánul meg az (50) példamondat metaforikus kifejezésében, melynek alapja a DÜH EGY TARTÁLYBAN NYOMÁS ALATT LEVŐ FOLYADÉK.

Az élettörténeti narratívák egyik központi fogalma a munka, a karrier. Meghatározó fogalmak lévén gyakorta metaforikus formában öltenek testet, különböző forrástartományokból merítve. Nemcsak az életet konceptualizáljuk harcként, hanem a munka fogalmát is. A vizsgálat arról tanúskodik, hogy a munka leginkább úgy vésődött be elménkbe, gondolkodásmódunkba, mint küzdelem, harc, hiszen számos elbeszélő alkalmazza ezt a fogalmi metaforát. Emellett sportként, épületként, útként tekintünk a munkára, illetve a karrierre.

Az alábbi példamondatokban megjelenő *harc*, *harcol*, *küzdelem* kifejezések a MUNKA/KARRIER HARC metafora köréből táplálkoznak.

(51) „*Megharcoltam* én a tudásomért, ma is mint pedagógust elismernek” (VMNÉ, 99).

(52) „[...] én is fogtam a saját címlistámat, és mentem *harcolni* a saját műsoraimért” (VMNÉ, 158).

(53) „A szeretetszolgálatban végzett munkát mindig nagy lemondással, szeretettel, a nehézségek *leküzdése* árán lehet megvalósítani” (VMNÉ, 136).

- (54) „Mindenkinek *ki* kellett *harcolnia a maga helyét* a nap alatt, mindenki megdolgozott érte” (VMNÉ, 155).

Az alábbi mondatok azt példázzák, a MUNKA/KARRIER fogalma a SPORT fogalmkörébe tartozó kifejezésekkel is leírható:

- (55) „Gyerekkorom óta ismerem őket, szép *karriert futottak be*, az olvasók szívesen olvasták az írásaikat” (VMNÉ, 237).
- (56) „Akár a nagy sportolók, futballisták, nekünk is *edzenünk* kell a *hangszálainkat*” (VMNÉ, 100).

A MUNKA/KARRIER ÉPÜLETként is konceptualizálódhat:

- (57) „Viszont van, aki nem is akar *karriert építeni*, elsősorban anya és feleség szeretne lenni” (VMNÉ, 148).

A következő idézetben a karrier és az anyai szerepkör sikeres összeegyeztetését az út és a jármű fogalmkörébe tartozó fogalmak segítségével fejt ki az egyik elbeszélő. E példában a KARRIER UTAZÁSként ábrázolódik, azonban az anyai szerepet is az utazás fogalmköréhez köthető jármű, fékezés fogalmakkal hozza kapcsolatba.

- (58) „Hivatásuk mellett két-két gyereket neveltek, de az anyaság nem fékezte őket a *siker útján*” (VMNÉ, 238).

A „munkába álltam” (VMNÉ, 177) kifejezés, mely többször is előfordul, a MUNKA TARTÁLYként való értelmezésére utalhat.

A következő példában az elbeszélő a korrektori munkát a taposómalom üzemeltetéséhez szükséges erőteljes FIZIKAI MUNKA végzéseként írja le.

- (59) „A korrektori munka egy *taposómalom* volt, a szemem is megsínylette” (VMNÉ, 106–107).

Az élettörténetekben egyéni képalkotások is megjelennek, az alábbi szövegrészletben a korrepetitorként dolgozó történetmesélő a korrepetitori munkát és a balettet a zenekar fogalmkörébe tartozó fogalmakkal állítja párhuzamba, melynek során kifejti, hogy a korrepetitor foglalkozás a HANGSZER forrás-tartomány bemenetét képező *első hegedű*.

- (60) „A balett-teremben [...] te munkatárs vagy, itt nem lehetsz *karnagy*, mindig csak *első hegedű*, mert a *karnagy* természetesen a *pedagógus*. A *nagyzenekar* pedig a baletttrúd mellett álló vagy a terem közepén próbáló *diáksereg*” (VMNÉ, 164).

E narratív diskurzusok egyik előremozdítója nem más, mint az idő múlása. Az élettörténeti narratívákban azonban „nem az objektív kronológia, hanem a szubjektív, önéletrajzi idő érvényesül, amelyben az idő lelassulhat, felgyorsulhat, vagy akár meg is állhat egy-egy pillanatra az egyén érzékelése szerint” (Laki 2020, 154). Mivel e szövegtípusban az idő fogalma is fontos szerephez jut, a következőkben röviden kitérek az idő metaforizációjára is. Az időt mint absztrakt entitást leggyakrabban mozgásként konceptualizáljuk. Az IDŐ MOZGÁS metafora két formában is megjelenhet, az idő múlása egy tárgy mozgása, illetve az idő múlása a megfigyelő mozgása. Az élettörténetekben az első dominál.

(61) „*Múltak az évek, beköszöntött az infláció*” (VMNÉ, 151).

(62) „*Lassan múltak a napok, de a nyomás, a fájdalom, az üresség nem akart enyhülni*” (VMNÉ, 232).

(63) „*Gyermekkorom szépen múltott [...]*” (VMNÉ, 121)

Az idő fogalmának kifejezése során gyakran élünk az IDŐ PÉNZ/ÉRTÉK konvencionális metaforával, amelynek metaforikus nyelvi kifejeződései is általában közhelyszerűek.

(64) „*Eladtuk az ebédjegyünket azoknak, akik a városban laktak, mert nem akartuk az időt azzal vesztegetni, hogy ebédre menjünk, akkor minden perc drága volt*” (VMNÉ, 146).

(65) „*A Sanyival töltött percek legdrágább kincsként őrzöm a szívemben*” (VMNÉ, 235).

Az IDŐ SZÁMÍTÓGÉP metafora is előfordul:

(66) „*Néhány hónapra előre be van programozva minden pillanatom*” (VMNÉ, 99).

A fentiekben azt láthattuk, hogy egy-egy célfogalmat zömében milyen forrástartományok segítségével ábrázoltak, értelmeztek az elbeszélők. A vizsgálat során arra is igyekeztem figyelmet fordítani, hogy a szövegekben megjelenő (nem csak az élettörténeti ismeretmintához szorosabban kapcsolódó) célfogalmakat milyen forrástartományokban konceptualizálják leginkább a történetmesélők. Az alábbiakban a célfogalomtól, vagyis a kifejezni kívánt fogalomtól függetlenül néhány gyakori forrástartományt említek meg.

Láthattuk, a forrástartományok többnyire konkrét, jobban körülhatárolható fogalmak. Mivel a konceptualizáció a tapasztalatainkból ered, a metaforikus kifejezőmód egyik leggyakrabban alkalmazott forrástartománya a test. Utal erre

az is, hogy a kognitív metaforaelmélet egyik fontos fogalmává nőtte ki magát a *testesültség* kifejezés. Az élettörténeti narratívákban is számos példát találunk a test forrástartományként való megjelenésére, ez bizonyul az egyik leggyakoribb forrástartománynak. Az alábbiakban csak néhány példával szemléltetem ezt, amelyből az is kitűnik, hogy a test sokféle céltartomány leírására alkalmas.

- (67) „Anyámék közben naponta *mosták az agyam [...]*” (VMNÉ, 226)
- (68) „Nem lettem a kiskorú bűnözés szakértője, hiszen férjhezmenetelem *derékba törte* az egyetemi tanulmányaimat, de teljesült egy másik álmom, hogy újságíró legyek” (VMNÉ, 229).
- (69) „Azt hittem, *meghasad a szívem*, mert nem lehetek a drága nagymama mellett” (VMNÉ, 230).
- (70) „Nincs egy őszinte társ, akinek *a kezét foghatom*, akinek *a vállára borulhatnék*” (VMNÉ, 236).
- (71) „Szinte azt is tudja rólam, melyik *lábbal keltem fel*” (VMNÉ, 236).
- (72) „[...] ahol két asszony van a házban, oda *be ne tegye a lábát* semmiféle segédmunkaerő” (VMNÉ, 152).
- (73) „A város *szívében* béreltek üzlethelyiséget [...]” (VMNÉ, 231)

A növények és az állatok fogalomköre is jellemző forrástartomány. Néhány példa: „Úgy gondoltam, a *gyümölcsét* a gyerekeink élvezik majd” (VMNÉ, 232); „*mi fán terem* ez a művelet” (VMNÉ, 142); „*sikert arattam*” (VMNÉ, 227); *kúsztunk-másztunk* a gránitsziklákon (VMNÉ, 142).

A céltartományok konceptualizációját elemezve kitűnik, hogy a harc és a küzdelem is igen közkedvelt forrástartomány: pl. az életet, a munkát, a betegséget (lásd a fenti példákat) is gyakran harcként éljük meg, de a szerelem is értelmezhető így. Tehát e forrástartomány az élettörténet sémához tartozó több fogalom ábrázolásában is fontos funkciót kap, emellett az épületek, a gépek és a sport tartományok is igen produktívak (lásd a fenti példákat).

A következő forrástartományokhoz tartozó kifejezések is szép számmal előfordulnak: a főzés és az ételek (pl. „Legjobban szerette Ágit és Anit, akikkel *sülve-főve együtt voltam*” [VMNÉ, 226]; „Nehéz volt mindezt *megemészteni [...]*” [VMNÉ, 234]); a hideg és a meleg, a mozgások, a felfelé és a lefelé irányultság (pl. „*meleg otthont* teremtettünk” [VMNÉ, 229]; „csak hétvégi házasságban éltünk, s ez hozzájárult ahhoz, hogy *szerelmünk kihűljön*” [VMNÉ, 194]); az egészség és a betegség fogalomköre (pl. „az egyfajta *egészséges irigység és egészséges törtetés* volt” [VMNÉ, 154–155]) stb.

Összegzés

A fenti példák is alátámasztják, hogy a kognitív metaforák szemléltetőek, kifejezőek. Emellett gondolkodásunkat is strukturálják: azok a metaforák, amelyek megjelennek az életeseményekről szóló diskurzusokban, az élettörténeti narratívákban az életről való gondolkodásunkat is meghatározzák. A dolgozat elsősorban arra világít rá, hogy az élettörténet-mesélés során leginkább hogyan konceptualizálunk egy-egy fogalmat. Az elemzett fogalmak többnyire konvencionális metaforák által fejeződtek ki, s a metaforikus nyelvi kifejezések gyakran a mindennapi nyelvben is használatosak, a köznyelv lexikalizálódott kifejezései.

A célfogalmak konceptualizálásának bemutatása során a dolgozat bizonyos kereteket szabott az elemzésnek, ezért a célfogalom esetében igyekeztem a gyakrabban megjelenő metaforákat bemutatni, olykor azonban ritkán megjelenő, vagy csak egy-egy elbeszélő nyelvhasználatára jellemző metaforikus nyelvi kifejezések is helyet kaptak. A választás természetesen szubjektív. Láthatjuk, hogy egy-egy célfogalom metaforikus ábrázolásmódja többnyire gazdag, több forrástartományból is merítenek az elbeszélők a fogalmak kifejezése során, az élet például utazás, sport, harc, játék, építmény, étel, tárgy stb. Azonban egy-egy forrástartomány több célfogalom megjelenítésére is használatos, pl. harcként, küzdelemként ábrázoljuk az életet, a munkát, a betegséget stb.

Az elemzett beszélt nyelvi élettörténetek alátámasztják, hogy a metaforák nemcsak a szépirodalom nyelvében jelennek meg, hanem a hétköznapi beszédben, a beszélt nyelvben is szép számmal előfordulnak. Azonban megállapítható, hogy egyéni különbségek tapasztalhatók a metaforikus kifejezések mennyisége terén, ami pedig már az egyén metaforikus kompetenciájának szintjével áll összefüggésben. Számos példát találunk arra is, hogy egy adott történetmesélő többször is alkalmaz egy-egy metaforát, ami pedig arra utal, hogy az adott képi ábrázolásmód, világlátásmód beágyazódott elméjébe.

Irodalom

- Bárdosi Vilmos főszerk. 2004. *Magyar szólástár*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Kövecses Zoltán. 2005. *A metafora: Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*. Budapest: Typotex.
- Kövecses Zoltán. 2021. Testesültség (embodiment) a nyelvben és gondolkodásban – kognitív nyelvészeti megközelítés. *Replika* 121–122: 49–61.
- Laki Boglárka. 2020. *Vajdasági magyar nők beszélt nyelvi élettörténetének szövegtani vizsgálata*. Doktori disszertáció. Kézirat. Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar.

Lakoff, George – Johnson, Mark. 1980. *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press.

Savić, Svenka – Mitro, Veronika szerk. 2006. *Vajdasági magyar nők élettörténetei*. Újvidék: Futura Publikációk és Női Stúdiók és Kutatások.

COGNITIVE METAPHORS IN ORAL LIFE STORIES

According to cognitive metaphor theory, metaphor is a fundamental way of language functioning, an essential tool for thinking and understanding, simultaneously reflecting human cognition and thought processes. Metaphors are not only rhetorical devices; they permeate our everyday communication. This paper investigates metaphorical thinking in the life stories of Hungarian women in Vojvodina, analyzed through a cognitive metaphorical framework. It examines shared source domains and metaphorical representations linked to the conceptual schema of life history, as expressed in spoken language. Due to the nature of narratives, metaphors can illuminate the imagery of crucial events and concepts within life stories that shape our perception of the world. This offers an insight into how we make sense of the world.
Keywords: cognitive metaphor, life story, spoken language

KOGNITIVNE METAFORE U ŽIVOTNIM PRIČAMA

Prema teoriji kognitivne metafore, metafora je osnovni način funkcionisanja jezika, neizostavno sredstvo razmišljanja i razumevanja, istovremeno odražavajući ljudsku kogniciju i procese promišljanja. Metafore nisu samo retorički alati, one prožimaju i našu svakodnevnu komunikaciju. Rad istražuje oblike metaforičkog razmišljanja u usmenim životnim pričama Mađarica u Vojvodini u okviru teorije kognitivne metafore. U njemu se analizira metaforička konceptualizacija određenih elemenata konceptualne šeme u odnosu na životnu priču i mapiraju se zajednički izvorni domeni. Zbog prirode narativa, metafore osvetljavaju slikovitost važnih događaja i pojmova životnih priča u našim umovima i mislima, pružajući uvid u naše poimanje sveta.
Ključne reči: kognitivna metafora, životna priča, govorni jezik

A kézirat beérkezésének ideje: 2024. aug. 1.

Közlésre elfogadva: 2024. szept. 15.